

KİTÂBU DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE BAZI MESELELER¹ Certain Issues In Diwan Lughat At-Turk

Ziyat AKKOYUNLU*

Özet: Bu makalede, Kâşgarlı Mahmûd'un meşhur eseri Dîvânu Luğâtî't- Türk'te, gerek müstensih hatalarından gerekse Kâşgarlı Mahmûd'un eserin değişik yerlerinde vermiş olduğu bilgiler sebebiyle, eserin kime ithaf edildiği ve hangi tarihte yazılmaya başlanıp hangi tarihte bitirildiği konularında ortaya çıkan bazı meseleler ele alınmıştır.

Anahtar sözcükler: Kâşgarlı, dîvân, tarih, ithaf.

Abstract: *In this article, it is investigated, in Kâşgarlı Mahmûd's well known work, that; whether because of scribing mistakes or the datas given by Kâşgarlı Mahmûd in different parts in the passage, to whom the book is dedicated to and on which date it is started and ended to be written.*

Keywords: *Kâşgarlı Mahmûd, diwan, history, dedication.*

"Dîvânu Luğâtî't-Türk" Türklerin Orta Asya'dan Avrupa ortalarına, Kuzey Buz Denizi'nden Büyük Okyanus'a ulaştıkları coğrafyada nüfuz sahibi oldukları bir dönemin eseridir. Bu şartlarda Türklüğün ve dolayısıyla Türkçenin bu coğrafya halkları üzerinde önemli bir etkisinin olacağı muhakkaktır. Hâkim dil olarak Türkçenin kullanılması gerçeği, bu dili öğrenme zarureti doğurmuştur. İşte Dîvânu Luğâtî't-Türk bu zaruret neticesinde yazılan ve günümüze kadar ulaşan ansiklopedik sözlük diye nitelendirilen bir eserdir.

Divan, yazıldığı muhit dolayısıyla ve Abbasi hilafetine sunulması hasebiyle Araplara Türkçeyi öğretmeyi ve Türk kültürünü tanıtmayı amaçlar. Bu sebeple Kâşgarlı Mahmûd kitabını Arapçanın hece harfleri sırasına göre düzenlemekle beraber o dönem Arap yazarlarının eserlerinde herhangi bir konuyu açıklarken söylediklerini desteklemek için şiir parçalarından, atasözlerinden, ayetlerden, hadislerden örnek verme şeklindeki üsluplarını kullanmıştır. Bu da bizim için büyük bir şans olmuştur. Kâşgarlı Mahmûd eserinde bu yolu takip etmek suretiyle bugün Türk kültürünün kıymetli hazineleri olan atasözlerini, beyitleri, şiir

¹ Bu makale Kâşgarlı Mahmûd'un doğumunun 1000 yıldönümü münasebetiyle Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından 28-30 Mayıs 2008'de düzenlenen "Kâşgarlı Mahmûd ve Dönemi" konulu sempozyumda bildiri olarak sunulmuştur.

* Prof. Dr.-, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü, Türk Halkbilimi A.B.D.

parçalarını örnek vererek geçmişimizle bağlarımızı daha da sağlamlaştıracak kültür öğelerimizin bize beyit, koşuk, sav, sagu olarak değişmeden ulaşmasını sağlayarak Türk milletine önemli bir miras bırakmıştır. Kâşgarlı Mahmûd Türk kültürüne yaptığı büyük hizmetin farkında oluşunu kitabında kendi sözleriyle şöyle ifade etmiştir: "Kitabımı, devamlı zikredilsin ve ebedî bir zahîre olsun diye Allahu Taala'nın yardımına dayanarak Dîvânu Luġâti't-Türk (adıyla) damgalandırdım."

Dîvânu Luġâti't-Türk'ün 1915 yılında bulunmasının üzerinden yaklaşık olarak 100 yıllık bir süre geçmesine rağmen eserle ilgili bazı meseleler muallâka kalmıştır. Bu meselelerden birincisi, eserin hangi tarihte yazılmaya başlanıp ne zaman bitirildiği, ikinci mesele ise kime ithaf edildiğidir. Bu makale bu ve benzeri meseleleri vuzuha kavuşturmaktadır.

Dîvânu Luġâti't-Türk'te kelimelerin yanlış okunuşu, hatalı tercüme, müstensihin kendi tasarrufları ve bazı konularda Kâşgarlı'nın hissî yaklaşımlarından kaynaklandığını düşündüğümüz çelişkili meselelerin var olduğu dikkatimizi çekmektedir.

Eseri elimize alır almaz, eserin isminin yanlış okunması sebebiyle bu tartışmalı durumların ilkiyle karşılaşılıyor. Eser Latin harflere çevrilirken Arapça kurallara dikkat edilmemiştir. Eserin ismi "DİVANÜ LÛGAT-İT-TÛRK" şeklinde yanlış ve eksik okunmuştur. Doğrusu ise "KİTÂBU DÎVÂNİ LUGÂTİ'T-TÛRK" şeklinde olmalıdır. Çünkü Arapça isim tamlamalarında, başta gelen ismin "ötre", ondan sonra gelen isimlerin ise "esre" harekesi almaları gerekir. Bu Arapçada değişmez bir kuraldır. Bu tür tamlamalar, Latin harfleriyle yazılırken, bunlara gelişi güzel "kesme", "tire" ve "uzatma" işaretleri konulamayacağı malûmdur. Bu kurala göre eserin yaygın olarak bilinen ismi, "Dîvânu Luġâti't- Türk" şeklinde yazılmalıdır.²

Bir diğer mühim mesele ise, Kâşgarlı Mahmûd'un eserini, kime ithaf ettiği ve hangi tarihte yazdığıdır.

Bu eserin kime ithaf edildiği ve tam olarak hangi tarihte yazıldığı sorusunun cevabı bizce, kitabın üçüncü sayfasında bahsi geçen Abbasî Halifesi'nin adında saklıdır. Eserin üçüncü sayfasındaki ithaf kısmında "Ebi'l- Kâsım" adı geçmektedir. "Ebi'l- Kâsım" ibâresi aslında bir ad değil, bir künye, bir lakaptır. Bu ibâre, ithafta adı geçen Abdullah'ın künyesi olmalıdır. Tarihî kaynaklara bakıldığında, kitabın yazıldığı dönemde bu küneyi taşıyan bir halife olmadığı; ancak o dönemde ithafta bahsi geçen Abbasî Halifesi Abdullah'ın (1031 - 1075)

² Ziyat AKKOYUNLU, "Dîvânu Luġâti't-Türk, Halk Bilimi Bakımından Değerlendirilirken Kâşgarlı Mahmûd'un Arapçasında Dikkat Edilecek Hususlar", IV. Milletlerarası Türk Halk Kongresi Bildirileri, Cilt II, Halk Edebiyatı, Ankara 1992, s. 33.

künyesinin “Ebi’l-Kâ’im” olduğu görülür. Bundan da, ithafta bir istinsah hatasının olduğu anlaşılmaktadır. Bu hatanın neden kaynaklandığı şöyle îzâh edilebilir:

Kitabın istinsahı ile yazılış tarihi arasındaki iki yüz yıllık uzun süreci düşünecek olursak, yapılan hatanın sebebini anlamak kolay olacaktır. Müstensih, üzerinden iki yüz sene geçmiş bir eseri ele almakta ve bu eserin Kâşgarlı’nın kendi el yazısıyla yazdığı nüsha olduğunu iddia etmektedir. Bu iddia doğru ise eserin, bazı yerleri, zamanla, tahribata uğrayıp bazı kelimelerde, net okumayı zorlaştıracak aşınmalar, silinmeler meydana gelmiş olması doğaldır. Bunun yanında, müstensihnin tarih bilgisinin eksik olma ihtimali de düşünülecek olursa, istinsah hatası kaçınılmaz olur. Büyük bir ihtimalle künyenin yer aldığı sayfadaki “Kâ’im” olması gereken kelime, yanlış istinsah edilmiştir. Bu durum, müstensihnin, “القائم” (E’l-Kâ’im) kelimesini “القاسم”(E’l-Kâsım) olarak tahmin etmiş olması ihtimalini akla getiriyor. Arapçada ikisi de “فاعل” fâ‘il vezninde olan “قائم” (Kâ’im) ile “قاسم” (Kâsım) benzer kelimelerdir. Kâ’im kelimesinin kürsüsü üzerindeki hemze “ ن ” işareti görülemez hâle gelip orada o harfin sadece “kürsüsü” kalmışsa, bu dış, silik bir “ س ” (s) harfinin dışlarından geriye kalan tek dış görüntüsü verir. Bu durumda müstensih, bu dışın, muhtemel bir “s” harfinin kalıntısı olabileceğini düşünerek, kelimenin “قاسم” (Kâsım) olduğu kanaatine varmış olabilir ki bizce de öyle olmuştur. Çünkü ithafta doğru olarak adı geçen Abbasî Halifesi Abdullah’ın künyesi “قائم” (Kâ’im)dir.

“القاسم” (E’l-Kâsım), kelimesi “القائم” (E’l-Kâ’im) yerine yanlış olarak yazılmış ise, o zaman buradaki künye “Ebi’l-Kâsım Abdu’l-lah” şekline gelir. Bu da “taksim eden, ortak olan, bölen Abdu’l-lah” manalarını ifade eder. “E’l-Kâsım” veya “Kâsım” sıfatlarının kullanıldıkları yerde mana ifade etmeleri gerekir. Nitekim aynı dönemde, “Kâsım” künyesi, bahis konumuz olan Abbasî Halifesi Ebi’l-Kâ’im Abdu’l-lah tarafından, Abbasî Devleti’nin ayakta durmasına büyük katkılarda bulunan Selçuklu Sultanı Melikşâh’a, “Kâsım Emîru’l-Mu’minîn” şeklinde veriliyor. Buradaki mana, “Abbasî Devleti’nin yönetiminde Halife’nin ortağı” oluyor ki bu mantıklı bir künyedir.

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız gibi bu lakap “Kâsım” değil “Kâ’im” ise o zaman, Kâşgarlı Mahmûd eserini, Abbasî Halifesi “Ebi’l-Kâ’im Abdu’l-lah”a (1031-1075) ithaf etmiş olur. Bu Halife’nin hilâfeti 1075’te sona erdiğine göre, eserin bitiş tarihinin de bu tarihten önce olması gerekir.

İthafta dikkat edilmesi gereken başka bir husus da, istinsah sırasında baba anlamına gelen “ابى” (ebî) kelimesinin yerine oğul anlamına gelen “بن” (bin) kelimesinin sehven yazılmasından kaynaklanan hatadır. Bu yanlışlık sebebiyle E’l-Kâ’im, ithafın adlar kısmında kaydedilen E’l-Muktedî’nin oğlu olarak gösteriliyor. Hâlbuki durum bunun tam tersidir. E’l- Kâ’im baba (1031-1075), E’l- Muktedî

(1075-1094) ise oğuldur. Bu yanlışları düzelttiğimizde ithafın doğru şekli ortaya çıkacaktır: “ابى القائم عبدالله ابى محمد المقدى بامر الله “Ebi'l-Kâ'im Abdullâh Ebî Muhammed E'l-Muktedî bi'emri'l-lah” (Muhammed E'l- Muktedî bi'emri'l-lah'ın babası Ebi'l-Kâ'im Abdu'l-lah).

“Emîru'l-Mu'minîn ve Halîfetu Rabbi'l-Âlemîn” şeklinde devam eden ithaf kısmında, Abdu'l-lah adlı zatın, o dönemin Emîru'l- Mu'minîn'i ve âlemlerin Rabbi'nin Halifesi yani, Kâşgarlı'nın döneminin Abbasî Halifesi olduğu açıkça görülmektedir. Bu husus bize, eserin yazılış tarihinin vuzuha kavuşmasında ışık tutmaktadır.

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün yazılmaya başlandığı tarih ile bitirildiği tarih hakkında -ay ve yıl itibariyle- elimizde tek nüsha olarak bulunan kitabın son sayfasında müstensih tarafından, Kâşgarlı'dan naklen, önemli bir bilgi aktarılmaktadır. Kâşgarlı kitabının sonunda: “Kitabın yazılışına Cemâzî'l- Ūla'nın guresi (birinci günü) 64 yılında başlandı. Ardından bu kitabın içeriğini dört defa ayıklayıp, düzeltip tekrar yazdıktan sonra Cemâzî'l-Âher'in 10'u Pazartesi günü 466 yılında bitirdim” diyor. Bu bilgi Hicrî ve Miladî takvimler dikkate alınarak değerlendirildiğinde, Kâşgarlı'nın eseri yazmaya başladığını belirttiği tarih, Hicrî takvime göre” Cemâzî'l-Ūla'nın ilk günü 64 yılı”, Miladî takvime göre 25 Ocak 1072 günüdür.

Eserin bitiş tarihi ise Hicrî takvime göre Cemâzî'l-Âher'in 10'u Pazartesi günü 466 yılı, Miladî takvime göre Pazartesi günü 10 Şubat 1074'tür.³

Eserin yazılış tarihi konusunda çelişkili gibi görülen bir durum da, Kâşgarlı Mahmûd'un, eserin 174. sayfasında, Türklerin hayvan adlarını verdikleri takvimi anlatma sırasında “yılan yılı” maddesini izah ederken: “Bu kitabı yazdığımızda Muharrem ayı 466 idi ve yılan senesine girilmişti. Bu sene geçip 70. seneye⁴ girdiğimizde yund senesine girmiş oluruz.” demesinden kaynaklanmıştır.

Muharrem 466 tarihi, miladî takvimde Eylül-Ekim 1073'tür. Yani 1074 yılına iki veya üç ay sonra girilecektir. Kitabın son sayfasında Kâşgarlı Mahmûd: “Telife, Cemâzî'l-Ūla'nın ilk günü başladıktan sonra, 4 defa onun içindekileri

³ Besim Atalay, Cemâzî'l-Âher' in 10'u Pazartesi günü 466 tarihini tercüme ederken, metinde geçen

يوم الاثنين العاشر “yevme'l-İsneyn e'l-Âşîr” ibaresini ayın 12. günü diye algılayarak tarihte tespit hatası yapmıştır. “E'l-İsneyn” kelimesini sehven 2 anlayarak bu tarihi 12 diye tercüme etmiş. Hâlbuki Arapçada “ الاثنين ” (isneyn) 2 demek ise de, onun türevlerinden olan “ الاثنين ” (E'l-İsneyn) Pazartesi günü demektir. “ العاشر ” (E'l-Âşîr) ise 10. demektir. Yani Arapçada 12.gün “ الاثنين العاشر ” (E'l-İsneyn E'l-Âşîr) şeklinde ifade edilemez.” “الثاني عشر ” (E's-Sâni 'aşar) şeklinde ifade edilir. Buna göre doğru tarih, Cemâzî'l-Âher'in 10'u Pazartesi günü 466 olur. Esasen 466 yılının Cemâzî'l-Âher ayının 10.günü de Pazartesiye denk gelmektedir. Bu da Miladî 10 Şubat 1074'tür.

⁴ “sab'in: 70” sehven yazılmış, burada “sab'a:7” olmalıdır; yund yılı 467'ye tekabül ediyor.

ayıklayıp düzeltip ve yazdıktan sonra, 466 senesi Cemâzî'l-Âher'in Pazartesi günü (bitirdim)" diyor. Bu tarih Miladî takvimde Pazartesi günü 10 Şubat 1074'tür.

Bu durumda eser için iki farklı bitiş tarihi verilmiş gibi görülmesinin sebebi, eserin temize çekilmesi sırasında 174. sayfasına gelindiğinde Kâşgarlı'nın düştüğü nottur. İki tarih de doğru sayılır; çünkü bahsedilen Eylül-Ekim 1073 ile 10 Şubat 1074 Milâdî tarihleri Hicrî takvime göre 466 yılının içindedir ve bu yıl da Türklerde "yılan yılı"dır. O dönem eserlerinde gelenek olduğu üzere kitabın sonuna düşürülen tarih, eserin bitişini gösterir. Bu sebeple Kâşgarlı ayrıca bir açıklama gereği duymuyor.

Aslında Eylül-Ekim 1073'te eser bitmiş ancak, temize çekilmektedir. 10 Şubat 1074 tarihinde ise eser tamamen bitmiş ve ortaya çıkmıştır. Eserinin çok değerli bir hizmet olduğunun farkında olan ve yeri geldikçe bunu vurgulamaktan kaçınmayan Kâşgarlı Mahmûd, 1073'te eseri temize çekme sırasında da Türkler için önemli olan "on iki hayvanlı takvim"de her on iki yılda bir gelen "yılan yılı" maddesini açıklarken bu tarihi düşerek, eserin önemli bir olayla anılmasını istemiştir. Ancak, bu sırada eserin 174. sayfasını temize çekmektedir. Eserin tamamı 638 sayfa olduğuna göre, geriye temize çekilmesi gereken 464 sayfa daha vardır. O günün şartları göz önünde bulundurulursa, eserin ortaya çıkması için birkaç aya daha ihtiyaç vardır. Hatta bu "birkaç ay", tam olarak beş aydır. Muharrem ayıyla Cemâzî'l-Âher ayı arasındaki beş ay. Hicrî 466'nın Cemâzî'l-Âheri ayına gelindiğinde Kâşgarlı Mahmûd eserini bitirmiş ve âdet olduğu üzere son sayfaya yukarıda verdiğimiz tarihi düşmüştür.

Bu tarih 466 senesinin Cemâzî'l-Âher'inin 10'u Pazartesi günüdür ki Milâdî Pazartesi günü 10 Şubat 1074 senesine tekabül eder.

Bu durumda Kâşgarlı Mahmûd'un kitabı tamamen bitirdikten sonra, 174. sayfaya dönüp oradaki tarihi neden tashih etmediği akla gelebilir. Ancak Miladî takvimde biri 1073 diğeri 1074 yılları olarak görünse de bu iki tarih "yılan yılı" olan 466 yılı içindedir. Miladî takvim de, o dönemde İslam âleminde kullanılmadığından Kâşgarlı'nın bunu hesaba katması söz konusu olmamıştır.

Eserin 513. sayfasında başka bir tarihle karşılaşırız. Burada "nak" maddesini verirken Kâşgarlı Mahmûd şöyle diyor: "Nak: timsah, Nak yılan: yılan, Nak yılı: Türkçede 12 yıldan biridir. Bu kitabı 69'da yazdığımızda, bu sene idi." Burada, ya Kâşgarlı ya da müstensih sehven 66 yazacağına 69 yazmıştır. 66 yılan yılı olduğuna (174. sayfadaki kayıt böyledir.) ve Türk takviminde on iki yıl sonra tekrar yılan yılına dönüleceğine göre 69 yılının yılan yılı olması mümkün değildir. Bunun yanında 69 tarihini doğru kabul edecek olursak bu sefer, eserin son sayfasında geçen 66 tarihinden bir yıl sonraki tarihe denk gelir ki kitabın içindeki bir tarihin sonundaki tarihten sonra olması düşünülemez.

Eserin istinsah tarihi konusunda herhangi bir ihtilaf söz konusu olmaması dolayısıyla müstensih Muhammed bin Ebîbekr bin ebî'l-feth E's-Sâvî summe'd-Dimaşkî' nin eserin son sayfasında verdiği istinsah tarihini aynen naklediyoruz: “Şevvâl'in 27'si Pazar günü 664'te istinsâh ettim.” Bu tarih de Miladî takvimde 1 Ağustos 1266'dır.